

Úvod

Není jistě v dějinách vzdělanosti příkladu, aby literatura zaujímala v životě svého národa místo tak ústřední a aby přejímala tolikou funkci v jeho rozvoji, jak jest tomu v českém a slovenském písemnictví za posledních stopadesát let. Zde se stává slovesnost krásná i nauková přímo zkratkou novodobé historie československé; zde plní básník s vědeckým spisovatelem a s novinářem úkol vůdce a vychovatele svého lidu; zde v dílech literárních, ať uměleckého vzletu ať naukové hloubky, tryskají vzpomínky, probouzí se svědomí, rozkřídlují se naděje pospolitého celku, jež v pevnou jednotu spínají kmenový původ a společný jazyk, dějiny prožívané na zděděné půdě a svornost v zápase s nepřáteli, souhlasné názory o základních otázkách a mravní soudržnost v dobách nebezpečí. Na naší půdě, která pro svou ústřední polohu v srdci Evropy byla nejen opětovným dějištěm válečných zápasů, ale také stále živou křižovatkou kulturních drah a směrů a nad to i trvalým střediskem samostatného života státního, se písemnictví k tak důležitému významu povzneslo, přes svou pradávnu minulost, objímající devět století, až na prahu doby obrozenské, kdy se literatura v národním jazyku stala ve všech třídách samozřejmostí, a kdy se jaly jí účastniti veškeré stavy v celém obvodu vlasti. Právě proto české a slovenské dějiny literární jsou zároveň historií národního uvědomění od raných časů buditelských a podávají nejdokonalejší poučení o tom, v čem Češi i Slováci, právě slovesnými svazky odedávna spiatí, hledali i nacházeli náplň a smysl svého osobitého života duchového i veřejného.

Které to myšlenové síly a úkony dodaly české a slovenské literatuře od sklonku osvěcenského a absolutistického věku XVIII. jejího vůdčího významu ve veškeré národní osvětě?

Daleko nejvýznamnější bylo její poslání jazykové. V těžké a na pohled beznadějně době národního úpadku, kdy zeměpisně a společensky byla oblast češtiny žalostně zúžena, kdy vzdělanci nevěděli skorem nic o jazykové tradici knižní, a kdy se na rozdíl od zachovalého stavu selského příslušníci středního stavu v městech dorozumívali řečí velmi porušenou, úplně odcizenou jazyku spisovnému, přistoupila literatura za svorné spolupráce básníků i učenců velmi energicky k soustavnému dílu jazykově buditelskému. Za vysilujícího bloudění na poušti, dokud se zaslíbená země tratila ve sklíčujícím neurčitu, udeřili filologové Dobrovský a Jungmann, vůdce lidu, vyvoleného prozatím jenom ke zkouškám a nadějším, účinnou holí své víry a jistoty na dvojí vydatný pramen vody živé. Jedním byl jazyk staré literatury, upadající v zapomnutí. Druhým bylo bohatství lidové řeči, proudící naplno v přirozené funkci hovorové, intenzivně zpěněné v prstonárodní gnomice, ale především k sobě vábíci ve zpěvním pokladu národní písni. Ti, kdož s důmyslem a s důrazem poukazovali národu kulturně tak chudému na tento dvojí důkaz i odkaz samostatné vzdělanosti, žasli sami nad významem i dosahem svého objevu, a tak skromnou naději v budoucnost české literatury předchází v buditelském období hrdá láska k minulosti a přítomnosti české řeči, kterou její radostí trnouce znalci, pěstitelé, propagátoři ze školy Jungmannovy směle — nikoli však pouhou touhou, nýbrž tvůrčími činy! — prohlásí za schopnu jak tvoření básnického tak činnosti vědecké, což se prvnímu buditelskému pokolení zdá maximalismem až opovržlivým. Mezi tím vytryskne nenadále další zdroj obnovy jazykové. Slavomilové obou skupin, vědečtí analytici i básničtí romantikové se Šafaříkem, Kollárem a Čelakovským v čele, se dávají okouzlití přibuzenstvím češtiny s jazyky slovanskými a napájejí z těchto svou jazykovou tvořivost, zvláště pokud jde o mluvu poetickou a o abstraktní výrazy nezbytné pro znárodnělou vědu. Po smělých novotářských pokusech, z nichž většině se dostalo schválení zvykem, dostavila se moudrá a rozvážná uměřenost, která nedopustila, aby jednota spisovného jazyka byla porušena a která se zdravou zdrženlivostí se zachovala k živlům nářečním. Takto se literatura stala nejvydatnější pomocnicí a udržovatelkou národní jednoty, kterou nedovedlo trvale ohroziti ani dlouho na různých místech domova připravované a pak s útočnou důsledností provedené rozhodnutí vlastenců slovenských, že budou ve veškerém svém písemnictví užívati svého, dialekticky opřené jazyka spisovného.

Národ, sjednocený jazykem a literaturou, nepřestával býti hrd na svou starou českou minulost, ale vřad'oval se přitom dychtivě a často až nedočkavě do nové Evropy — tento proces myšlenkový nemohl zůstat bez odezvy ani v jazykovém projevu duševního života. Spisovatelé, hlavně od let čtyřicátých, pomáhali tvořiti řeč pro moderní odvětví písemnictví, pro novinovou publicistiku, co nejtěsňěji lnoucí k novodobé civilizaci a k jejím potřebám: k jazykovým tvůrcům vědeckým způsobu Jungmannova a Palackého i k jazykovým tvůrcům básnickým z rodu Čelakovského a Máchova, přistupují jazykoví

tvůrcové novinářství s Havlíčkem a Tylem v čele. S nimi současně a vlastně již před nimi poznávají spisovatelé, hlavně ti, kteří čerpají svou inspiraci ze skutečnosti a přítomnosti, která se konverzační mluva života rozešla s jazykem knižním, i pracují k odstranění tohoto rozporu, znesnadňujícího hlavně tvorbu společenského románu a dramatu; od Rubše po Tyla, od Němcové po Světlou, od Pflegra Moravského po Nerudu, od Pravdy po Šmilovského, od Jeřábka po Stroupežnického postupuje ještě dlouho před vlastním literárním realismem úsilí, dovršené až v přítomnosti I. Olbrachtem a K. Čapkem, napojiti literární jazyk co nejsytěji životem, spojití v něm výrazovou vytříbenost co nejintenzivněji s plynou přirozeností, přizpůsobiti jej veškerým potřebám ustupující civilizace evropské. Tato záměrná aktualizace spisovného jazyka, přelévající se v poslední době také do slovenského písemnictví, si občas vyžádala podobných obětí, jakými bylo zaplacené ponovinářství češtiny a jež byly skoro samozřejmé při nástupu nových, mladých neukázněných společenských tříd mezi literární producenty, ale i tu při užívání slangu a hromadění trivialismů se osvědčil přirozeně opatrný takt spisovného jazyka, který si jen pomalu asimiluje nezvyklé prvky a dosti rychle neztrávené odmítá a úplně na ně zapomíná.

Básnický jazyk českého písemnictví se v téže době vyvíjel směrem přímo opačným. Trvale v něm závodily, tu se navzájem vylučující, jindy zachovávající rovnováhu, dvě zásady výrazové, písňově melodická se sklonem k úsečné stručnosti a hutné názornosti lidového básnictví, a dekorativní, někdy řečnický jindy malebně pojatá, směřující napodobivě k složité kultuře poesie zprvu klasické pak moderní románské. Jest patrné, že první sloh plyne ze soustředivé snahy českého ducha zachovati souvislost s lidovými kořeny, kdežto druhá metoda vyjadřuje úsilí národa kulturně mladého vyrovnati se také ve výrazu vyspělejší kulturám cizím. Ale jak na svém melodickém tak na svém metaforickém a rétorickém křídle směřoval básnický jazyk český k tomu, aby se osamostatnil, aby z hudební neb obrazové látky vyzískal možnosti pro duchovou stavbu, v níž najdou přístřeší stejně kosmická myšlenka jako mystický sen, exotická obraznost jako krajní subtilita citu, sociálně chiliastická tucha jako smělá koncepce náboženská. Může-li se československý národ honositi před světem, že si neodepřel žádný rozlet ideový a že se zúčastnil nejmělejších soutěží ducha spekulativního, děkuje za to především svým básnickým tvůrcům, kteří slovem Máchovým a Nerudovým, Vrchlického a Březinovým, Theerovým a Horovým dokázali především ony schopnosti výrazové naší mateřštiny, jichž se touhou a nadějí dohadoval Jungmann nad básnicko-filosofickým pokusem Polákovým a Čelakovským, pozdravuje v Jungmannově Slovníku poklad básnického jazyka národního.

Extensivní i intenzivní úsilí jazykové, naplňující po půldruhém století literaturu básnickou i vědeckou, bylo součástí národně politického programu, který se mnohem dříve a daleko rozhodněji projevoval v písemnictví než v akcích veřejných: národ nesvobodný, zbavený svých historických práv a úplně pohřešující ústavního zastoupení ve státě, užíval literatury před vznikem samostatného novinářství jako výhradní tribuny, mluvil později ústy svých básníků důrazně do svědomí svých politických vůdců, čerpal mravně citové povzbuzení z veršů svých poetů v těžkých dobách, ale počoval se z krásného písemnictví také o kritice veřejného života i o nových podnětných myšlenkách, které by mohly prohloubiti politické snažení — odtud ta bohatá národně politická náplň české i slovenské slovesnosti, mluvící zcela zřetelně tam, kde nebylo slyšeti hlasů politiků. Z nejstarších projevů buditelů v XVIII. stol. se jen dohadujeme jejich souhlasu se státoprávním bojem stavovské šlechty proti vídeňskému centralismu a absolutismu, nesoucím s sebou nebezpečnou germanisaci, a z různých organizačních podniků urozených a učených osvícenců vane k nám dosti neurčité úsilí o kulturní samosprávu zemskou. Za to zcela zřejma byla politická inspirace slavomilských básníků Ant. Marka a Jana Kollára, kteří své slovanské naděje opírali tu o mohutnost carské říše, onde o austroslavské koncepce, v duchu přetvářející habsburské mocnářství; převládaly tu sice tóny loyální k rakouskému panovníku neb naopak i k ruskému caru, nadějněmu a tak váhavému osvoboditeli Slovanů, ale nechyběly ani revoluční výzvy: in tyrannos! Protinapoleonská odvaha postaviti se i branně národním utiskovatelům prosycuje Rukopis královédvorský; polským povstáním rozničená touha po energickém činu, který by ukončil bezmocnou mdlobu národa kdysi slavného, skřípe zuby a zbrojí paže v lyrice Máchově; Mladá Čechie, orientovaná o svobodomyšlném hnutí za hranicemi, se v statích i ve verších vzpírá absolutistickému útisku v policejním a byrokratickém státě. Současně buduje kritickým a všestranným poznáním národní minulosti Palacký historické základy pro českou politiku, vyhledáváje zároveň v dějinách vůdčí myšlenky pro nové Čechy konstituční — takto jeho vědecké dílo jest úplně podřízeno národně politickému programu; ba v tom smyslu pročítá buditelské pokolení též odborné slavistické spisy Šafaříkovy.

I důsledný obrat politického myšlení a citění k demokratičnosti, spjatý nerozlučně s rokem 1848 a s křepkou osobností Havlíčkovou, vyjádřen jest v literatuře dříve, než mu dají formulaci politikové z povolání s novináři. Od sběratelské činnosti Čelakovského a Erbenovy, která se stává východiskem jejich básnických činů tvůrčích, jest pokládán venkovský lid selský za pravé jádro národa, ale mladší pokolení prohlubuje a doplňuje tuto koncepci v modernějším duchu politicko-společenském. Od starodávných a přežívajících se životních forem, tkvějících v selském poddanství a v náboženských názorech katolické protireformace, obracejí se rušní reformisté způsobu J. K. Tyla, B. Němcové a K. Havlíčka k přítomné sociálně mravní problematice pracujícího lidu, a to nejenom za pluhem, nýbrž také v řemeslnické dílně a v továrně a sympatisují s jeho požadavky po nápravě a veřejném uplatnění. Látkové rozšíření beletrie má své významné politické pozadí, jsouc výrazem postupující demokratisace; obrat od romantiky k realismu ve zpodobování lidu jest souznačný s kritickým poznáváním poměrů, žádajících si veřejného zlepšení; zdůrazňování sociální složky v přítomné skutečnosti znamená zároveň zesílení zkumného, kritického i zpodobitelského smyslu pro složitost společnosti moderní. V dobách obnovené konstituce si uvědomují literární pokolení plněji než jejich předchůdci tuto sociálně politickou náplň písemnictví: Májovci s Nerudou a Světlou v čele kladou spíše důraz na problematiku společenskou, kdežto Ruchovcům, zastupovaným nejúplněji Čechem a Sládkem mezi básníky a Jiráskem a Holečkem z prosaiků, leží na srdci především národně politické otázky, někdy s hlubokou perspektivou historickou,

jindy v širé a důsažné souvislosti slovanské. V tomto období, kdy také výlučně umělecké nároky, vytříbené studiem básnictví světového, dostupují v Čechách a pak i na Slovensku svého vrcholu a prohlašují svou naprostou svéprávnost a soběstačnost, stává se písemnictví věrným odrazem neklidného vlnění v složitém těle a v badavém duchu národním. Žena, dlouho předtím, než směla ve sborech zákonodárných projevit své mínění a reklamovat svá práva, naplňuje romány a povídky krisemi své lásky a polhavnosti v rodině i mimo ni, nejistotami o svém poslání, nadějemi ve svůj úkol mesiášský. Proletář-dělník, příkře omezený ve svých organizačních tužbách, namnoze bezbranný proti zaměstnavatelskému kapitálu, často odkazovaný na pouhou dobročinnost, žije v dílech básníků neb alespoň slovesných zpravodajů plným životem, chápán občas stejně monumentálně jako nejstarší romantika pojímala hrdinu, odrážejícího národní útisk a jako pozdější romantikové oslavovali rolníka opřeného o rodnou půdu a její původní tradice. Poesie od Nerudy po Mayera a Šolce, román od Sabiny a Pflegra Moravského po Arbese a Antala Staška, divadlo s F. V. Jeřábkem v čele jsou důkazem této sociálně politické orientace, svých úkolů odpovědně znalé.

S nemenším uvědoměním se ujímají členové generace ruchovské svého poslání politicky buditelského jako účinní pomocníci veřejných zastánců národní emancipace a demokratických řádů v krajní opozici proti Vídni; Slovensko Hviezdoslavovo a Vajanského se pozdí jen málo za Čechami i Moravou J. V. Sládka a Svat. Čecha, El. Krásnohorské a F. S. Procházky. Všecky hlavní myšlenky národního zápasu nacházejí v nich své mluvčí: staré tužby státoprávní i zásada sebeurčení národního, dávné sny slavjano-filské, přizpůsobené konstelaci, i nárok na zařazení se mezi svobodné státy západní, protišlechtická demokratičnost sedláckova i přesvědčení o zvláštním významu dělníka pro pospolité tělo společenské. Kult minulosti, vyjádřený rozložitými a názornými románovými letopisy Jiráskovými a Wintrovými, a důvěrný zájem i o nejskrytější záhyby selského bytu, postupující od národnické romantiky Holečkovy až po dokumentární realismus Raisův a Novákové, ukazuje vedle své retrospektivní tváře i své zmužilé čelo, hotové postaviti všecko poznání do služeb výchovy národní vůle a národní odpovědnosti.

Nové intensity a významného prohloubení se dostává sociálně politické náplni českému písemnictví v době, kdy nad citovým nadšením, vzpínajícím se až k exaltaci, zvítězí v 90. letech v mladších vrstvách českého vzdělanstva kritická analýsa a rozumově sřízlivý soud pod heslem reformního realismu, který se s pohrdavou rozhodností staví proti čirému umělectví v literatuře. Masarykovy popudy pak splývají s básnickým břitkým slovem Macharovým, jehož řízné odsudky tradice i vládnoucích politických směrů a panujících společenských tříd užívají se zdarem útvaru satiry a parodie, osobní invektivy i veršovaného komentáře novin. Tato negace, nabitá životní konkrétností, se ukáže plodnou, když od ní Sova postoupí k chiliastickým viděním jasného příští společenského i politického; když ji Petr Bezruč s mužnou energií přetaví v pevný, názorný a úchvatný tvar sociální balady a rozhorleného zúčtování; když se odtud Dyk povznáší k mravním kladům státotvorné a osvoboditelské národnosti, v níž jednotlivec teprve nachází naplnění svého etického údělu. Tyto tóny obnoveného národního mesianismu ozývají se v nejráznější době československých dějin politických za přípravy národně státního osvobození a za jeho prvních dějstev. Tehdy písemnictví osvědčí znovu svou významnou účast v organizaci národní myšlenky národního činu. Dychtivě naslouchá vzdělanstvo a lid nejen hlasům živých básníků, kteří bystrozrace prohlédají a posuzují situaci, ale i slovům mrtvých spisovatelů, připomínajících základy politické tradice; slovesné obrazy historické minulosti i lidového typu jsou vděčně chápány jako spolehlivá záruka pospolité síly; drama se svým divadelním projevem se oceňuje v celém buditelském a osvobozujícím dosahu; posléze spisovatelé sami varovnou výstrahou a nadějnou výzvou do budoucnosti předejdou politiky z povolání a zasáhnou v nejcitlivějším okamžiku se šťastnou podnětností do historie. Jejich počín, srovnávající se úplně s tradičními předpoklady, jeví se v dějinné perspektivě přímo symbolickým vyvrcholením národně politické náplně českého písemnictví a jeho významné účasti v historickém vývoji češství, jež s vybudováním samostatného státu se přelilo v pojem českoslovenství, podmíněného jazykově a kmenově, opřeného ideou národního sebeurčení, ale zesíleného starými zásadami státoprávními, jejichž kořeny se ztrácejí ve velebných temnotách deseti věků. —

Literatura naše by nebyla vykročila z mezí zajímavosti a hodnoty místní, kdyby se byla omezila na vykonávání poslání jazykového a na aktivní prožívání své národně politické náplně. Toto nebezpečí stavěli jí před oči všichni její vážní duchové kritičtí, počínajíc patriarchou Jungmannem, který vytknuv klasičnost jako žádoucí cíl slovesného snažení a doporučuje jako cestu k ní soutěžení s předními literaturami starými i novými ve všech oblastech tvorby písemné, obracel zřetel českých spisovatelů k úkolům nejvyšším dosahu všelidského a obzoru světového; ukázal se požehnaným iniciátorem také v tom, že doporučil básnické překlady jako důležitou pomůcku slovesného pokroku.

Živá souvislost s náboženskými myšlenkami reformačními, naplňujícími minulost předbělohorskou, byla skoro nadobro přervána, a pokrok vědeckého a filosofického poznání nedopouštěl, aby se pokračovalo v ideovém postupu katolické protireformace, neztrativši ve své lidové podobě přitažlivosti pro vrstvy nejprostší. I nezbývalo po období kritického, ale na naší půdě mírně zkrotlého osvícenství, než připnouti obrozujícího se ducha českého na německý idealismus v státním a národním sousedství, který hověl české potřebě spojením etické zásady humanity a estetického požadavku klasičnosti s praktickým heslem národnosti, které bylo u nás namnoze zasazeno do širšího programu slovanství. V obrozenském básnictví se dostalo těmto myšlenkám po úctyhodném Polákově rozletu za racionalisticky popisnou chvalořečí božího dechu a ducha v přírodě výrazu jen neúplného a nedokonalého v humanitně mravoučných dvojverších a znělkách Kollárových a zvonivých slohách Čelakovského o citové a mravní cestě jednotlivce i národů k humanitě. Za to sourodými literárními mluvčími tohoto ideového světa se ukázali oba zpřiznění mistři klasické prósy české, vychované rovnoměrně na bibli i na antickém řečnictví, Šafařík a zvláště Palacký, který naše dějiny velkoryse pojal a monumentálně vyložil jako uskutečňování božnosti na zemi. Literatura československá, jmenovitě také ve své větvi slovenské, neopouští pak myšlenky huma-

nity, skrze niž se člověk osvědčuje synem božím, ale zajímá se spíše o konkrétní určení, o společensko-časové vymezení, o teplé zpřítomnění této humanity, která již k slunnému Čelakovskému a temnosvitnému Erbenovi promlouvala důvěrně, nikoli však bez tragického doprovodu osudovosti ve své podobě venkovsky lidové — stejně v pozdní romantice Tylově a B. Němcové jako v raném realismu Hálkově a Nerudově ustupuje spekulace pozorování, skladné filosofii neb kritice života, metafysika vlahé a barvitě svěžesti jedinečného detailu — idealistické koncepce, k nimž svým myslitelským podílem přispěl největší vědecký duch český, geniální empirik J. E. Purkyně, se přežily.

Osamoceně však září zelenavým, zneklidňujícím svým světlem hvězda, která se vrstevníkům pro svou krátkou a spádnu dráhu zdála pouhým povětronem — Mácha, první velký metafysický básník český, i v tom jedinečný iniciátor naší poesie, na Slovensku záhy pochopený v průkopnickém svém významu. Hrůza z věčnosti, jímající myšlenkově statečného člověka, který osaměl v pustém vesmíru, ztratil Boha, jest nejsilnější inspirací básníka, kolem kterého zaznívaly poklidné veršované modlitby z úst příslušníků restaurace katolické, příznačných pro další desetiletí, ovládaná politickou i myšlenkovou reakcí. Ale ti, kdož pokračovali v Máchově díle básnickém v příštích generacích, dovedli se sdílet o jeho zmužilou skepsi, o jeho neohrožený pohled do tváře smrti, o jeho touhu proniknouti na dno životní záhady. Něco však velmi podstatného lišilo je, ať sluli Hálek a Neruda nebo zvláště později Vrchlický a ve vedlejších odvětví své tvorby také Sv. Čech a Jak. Arbes, od romantického metafysika Máchy: jejich důvěry plné spolehání na vědu, jejich pevná víra v stálý pokrok lidského poznání, jejich neochvějná naděje v nepřetržitě uskutečňovaný vývoj člověčenství. Tyto zásady optimistického evolucionismu, úplně shodné s pozitivismem zvolna se rozprostraňujících biologických i exaktních věd na naší půdě, se stávají na dlouhou dobu inspirací filosofického básnictví českého, strhující svou vnitřně přesvědčenou důrazností k řečnickému pathosu a užívající sytých barev pro vyjádření své zanícené lásky k mnohotvárné kvetoucí skutečnosti. Aby byly ověřeny, podniká Vrchlický se svou básnickou školou v časovém i místním exotismu neustálé výbojné zájezdy do politických, náboženských i uměleckých dějin všech dob a národů, skládaje do zlomků epepeje, formy občas dramatické, básnické dokumenty humanity a lásky, uskutečňující se v nejrůznějších podobách. I znamená toto zvědečnění básnictví, jemuž levobočný syn hugovského úsilí o legendu věků, Machar, dodá vyššího stupně objektivitu a mravního hodnocení, zároveň zesvětobčanštění, zevropštění, zmezinárodnění naší poesie, jemuž podle dávné rady Jungmannovy a za živého souhlasu Nerudova slouží i mohutně rozvětvená a soustavně zorganizovaná činnost překladatelská, dohánějící Evropu a nahrazující kulturní ztráty, vzešlé z toho, že národ, výhradně obrácený k otázkám víry, svědomí a mravu, nadlouho přerval v básnictví styky s uměleckým vývojem světovým.

Že však tento pozitivismus vědeckého rázu a optimistického zbarvení ne-li české myšlenky, tedy do jista českému citu nemohl trvale hověti, ukázali (vedle Vrchlického samého, jenž právě ve velkonočních nocích, naplněných triumfem a slávou vzkříšeného boho-člověka, měl své rozervané pochybnosti faustovské) dva významní příslušníci kosmopolické školy básnické, její velký lyrik Sládek, jenž si ve všech zkouškách života dovedl trvale zachovati dětinsky prosté srdce, a její velký epik a dramatik Zeyer, jenž se k lidové prostotě vychovával, unaven tíží světové kultury umělecké a náboženské. Jejich vnitřním úsilím vrací se do českého básnictví hledání Boha, které v svobodomyšlném období skoro úplně v naší literatuře potuchlo, ale spíše uměleckým působením Sládkovým a Zeyerovým než podnětem Katolické Moderny se stále znovu ozývá, a to přes ojedinělé pokusy spisovatelů evangelických, posílených autoritou Masarykovou, hlavně u katolických autorů, orientovaných někdy v duchu lidové gotiky, jindy ve smyslu rafinovaného baroka, jak ukazuje dvojice Jak. Demla a Jar. Durycha. Ale největší drama náboženské myšlenky prožil filosof básník, stojící stranou jednotlivých vyznání i historických útvarů církevních: Březinova mystika, rozohněná stejným nadšením pro věčnost jako láskou k pracujícimu a trpícimu lidstvu, buduje svou metafysickou skladbu myšlenkovou stejně z moderních nauk přírodovědeckých a psychologických jako ze starých soustav náboženských a osnov filosofických — jest to nejvyšší vzepětí ideové v naší lyrice, zaručující jí hodnotu a platnost světovou. A tento příklad, trvale živý i když v různých dobách nestejně působivý, se stal pomocí a posilou všem českým i slovenským lyrikům myšlenkové inspirace, osamoceným a nedokonale neb nesprávně chápaným v periodách převládajícího sensualismu a impresionismu nebo přebujelého zájmu pro sociální aktuálnost: zjevy, jako metafysický individualista Theer nebo kolektivistický mistr nadčasové meditace Hora, pokračují na dráze Březinově, k níž ukazovala Máchova touha po věčnosti nejinak než Vrchlického nekonečná melodie o duchu a světě a o sfinze dávající otázky lidstvu na jeho dráze vývojové. Nemá-li české drama vůbec faustovského posvěcení a zanedbává-li román pro úsilí poznati a popsati co nejpodrobněji skutečnost ať minulostní ať přítomnou, většinou úkoly myslitelské, nechýbí alespoň výpravná prósa s vědeckou inspirací od Arbesa přes K. M. Čapka-Choda po Karla Čapka, toužícího ne-li filosofickou formulí, tedy alespoň vtipným komentářem odpovídati na otázky, znepokojující poznávací vášeň, někdy také mravní svědomí soudobého člověčenství daleko za hranicemi národa i vlasti. -

Ačkoli se horliví slavomilové od národního obrození pokoušeli včleniti český duševní život do souvislosti slovanské, zůstalo naše písemnictví půldruha sta let vřazeno do západoevropského vývoje slovesného čelíc této jednostrannosti, rozpomínajíc se občas uvědoměle neb nevědomky buď na starší tradici neb na proudu národní kořeny tvorby básnické. Nejdlejší a nejsilnější byl myšlenkový i výrazový vliv německý, jemuž se nedovedli ubrániti ani jeho zásadní odpůrci; působením Vrchlického a jeho školy a později obdobným úsilím Šaldovým byl vystřídán velmi intenzivní závislostí na básnické kultuře francouzské; Sládek, Masaryk, K. Čapek pokoušeli se postupně se zdarem pokračujícím vtěliti českého ducha do ideové i slovesné oblasti angloamerické; čtená, studovaná a milovaná literatura ruská nedošla ohlasu významnějšího. Ale proti těmto někdy plodným, jindy oslabujícím zásahům světového písemnictví, mohla domácí tvorba stavěti měrou stále větší osobitost své tradice, poskytující mnoho vývojových možností, zvláště v lyrice nejbohatěji rozvité — i ti, kdož popírají své předchůdce v zásadách a ve slovech, navazují zhusta bezděky na jejich tvoření: osobnosti jako Jungmann a Palacký, Mácha a Erben, Němcová

a Havlíček, Neruda a Sládek nejsou v přítomnosti pocítovány jako mrtvý podíl uzavřené minulosti, nýbrž jako trvalí účastníci vývojového dění. —

Literární směry, které se v našem písemnictví za půldruhé století vystřídaly, bývají zpravidla označovány názvy z literatur cizích, ale pod běžnou vinětou mezinárodní se mnohdy skrývá obsah podstatně pozměněný, a to vlivem poměrů, ležících mimo vlastní oblast slovesnou. Osvícenství, tak významné pro počátky naukového života v Čechách a na Slovensku, nezasáhlo valně do básnictví, které se za jeho panování spokojovalo rokokovými hříčkami. Literární formy opožděného klasicismu, nad jiné důležité pro základy slovesného umění vyššího řádu, setrvaly u nás ještě, když nad duchy vládly romantické ideje. Básnická romantika došla plnokrevného ztělesnění vlastně teprve Máchou i Erbenem, netoliko pro jejich schopnost živelného prožitku, ale i pro umění učiniti český verš melodicky hudebným a metaforicky obrazným; před tím však romantismus Rukopisů neb Čelakovského spojuje kult prstonárodní poesie s požadavkem úplného odosobnění básníka.

Reakce na romantické směry, která se v cizině hlásila již v době Máchově a kterou u nás nejskvěleji zastupuje pozdní osvícenec Havlíček, přichází na československou půdu teprve po převratném roce 1848, aby vyvrcholila v pokolení nerudovském. Její reformistický realismus nevytvořil sice v románě ani v dramate významnějších skladných děl, soustředěných k výrazným společenským typům, ale byl žádoucí školou pozorovatelství a konkrétnosti, zbystřením sociálního smyslu, výzvou dbáti o domácí osobitost a na této dráze postupovali také realisté pozdějších generací, kteří velmi vydatně rozšířili po látkové stránce okruh české významné prósy, a to jak v průpravném období genrovém tak i za vlny naturalistické; nikdy nedospěli k přísné nadosobní objektivitě, nýbrž malbu i rozbor společnosti doprovázeli stále buď tendenčním reformismem nebo soucinnou účastí s uraženými a poníženými . . . jména jako Rais a Herrmann, Herben a Mrštíkovi, Šimáček a Svoboda, Šlejhar a Čapek-Chod, Benešová a A. M. Tilschová, M. Majerová a Ivan Olbracht potvrzují to stejně jako slovenské osobnosti Kukučínova a Gregora Tajovského.

Prvky realistické objektivnosti nechybí úplně ani poesii Lumírovců, kteří pro svůj exotický kult časové a místní dálky, pro své zdůrazňování umělcovy osobnosti, pro zálibu v žvlu malebném bývají počítáni mezi novoromantiky; demokratický liberalismus a evoluční víra ve vědecký i sociální pokrok dělí jejich náčelníka, Vrchlického, od pravých romantiků, kdežto Zeyer naopak ztělesňuje tento typ dokonale, arcitř v soumrácném osvětlení zapadajícího věku.

Bouřně reagovaly na lumírovské pojetí literatury básnické směry let devadesátých, přimykající se namnoze jménem i obsahem k francouzským vzorům, ač mnohé z nich, na př. symbolismus s přechodnou dekadencí, krajinářský impresionismus, kladný vitalismus, objímající do všebožské jednoty nadšeně přírodu i lidstvo, byly již u Vrchlického napověděny. Vyspěly však k samostatné osobitosti teprve, když k nim přibýly duševní prvky, příznačné pro přicházející pokolení: kritický názor na jednotlivce i společnost, zjemnění, citlivá vnímavost se smyslem pro odstín a polotón, a to jak v postřehu tak ve výrazu, aktivní opravdovost mravní, stále si uvědomující odpovědné místo spisovatelovo ve společnosti, jak to zvláště zdůrazňoval kritický vůdce této generace F. X. Šalda. Opět to byly výrazné osobnosti lyrické, které dodaly pospolitým směrům teprve vývojové monumentalitě: A. Sova, sensitiv a melodik, vyžil všechny možnosti impresionismu a povznesl se nad ně plodným kultem věčné pokory vůči osudu i vroucím ztotožněním se s kladnými silami domova; Ot. Březina, mystik a visionář, užil symbolismu za umělecký prostředek, aby vyslovil svou nábožensky filosofickou koncepci jednotného vesmíru, prodšeného myšlenkou a vůlí boží. Za impresionismem, typickým uměním předválečným, jemuž se zvláště kmitavou a opojnou prosou Šrámkovou dostalo důsledného vyjádření, následuje expresionismus, ve svém vzbouřeném pathosu sourodý výraz rozvratu válečného, v němž se ze starších básníků plně našel bouřlivák Neumann; krajní, psychologicky bohatý individualismus smyslně výmluvného Theera a hutně úsečného Dyka byl vystřídán krajně kolektivistickými projevy básnické mládeže, k níž se přidružil v předválečných předpokladech tkvící vzdušný pěvec času a spravedlnosti Hora. Ale i v přítomnosti jako v celé tradici XIX. stol. jest patrné, kterak směry i s etiketami zvláště zvučnými a slibnými znamenají pramálo, nepostaví-li se za ně a nad ně svébytné osobnosti. —

Příčiny, proč se v českém krásném písemnictví nevyvinuly stejnoměrně veškeré druhy básnické a proč některé zůstávají stále v skromném pozadí, jsou několikeré: vedle zvláště uzpůsobené povahy národní a jejího duševního nadání rozhodovala nejvíce opožděnost slovesného vývoje, nadlouho přerušeno a pak zvláštní úprava společnosti české, kulturně po celá desetiletí značně primitivní. Z těchto důvodů se před ostatními genry slovesnými nejdříve a nejmohutněji rozvinulo básnictví zvláště lyrické, které v Kollárovi, Čelakovském a Máchovi mělo mistry světové úrovně již v dobách, kdy český román a české drama činily první nasmělé krůčky; podobně tomu bylo na Slovensku, kde teprve po válce nastává alespoň částečné vyrovnání tohoto nepoměru. Lyrika melodicky písňová, navazující na výraznou prostotu lidovou, i básnictví uměle stavěné, obrazově zdobné a řečnický pádné má pevné základy již v předbřeznové době buditelské; oběma způsobu se vyslovuje i hloubavý duch, zadívaný do otázek věčnosti i svěží, čistá citovost mladistvého národa; básníci opravdově prožívají svůj osud i zápasí statečně o dobro lidské a národní. V lyrice záleží pak význam také tří škol, které přivedou české a slovenské básnictví za doby duševní pohody k lesku a k rozkvětu, a to nejen dokonalou kázní formální a pronikavým studiem oplodňujících zjevů cizích, ale i zintenzivněním tvorby slovesné ve smyslu estetickém: Májovci dávají mu prudkou životnost citovou, Ruchovci se svými slovenskými druhy jedinou opravdovost kořenů tkvících v rodu a půdě, Lumírovci extensivní světovost, schopnou vysloviti celého složitého člověka moderního. A tato převaha lyriky setrvává i v době Macharově, Bezručově, Sovově a Březinově, Dykově a Tomanově, Neumannově a Horově — jenom v hudbě dal československý národ vzdělanému světu tolik jako v lyrice, i když Smetana, Dvořák a Janáček mohli na rozdíl od Vrchlického a Březiny působiti na smysly a srdce Evropy i Ameriky mluvou srozumitelnější.

Románová a povídková prósa i drama omezovaly se dlouho jen na úkol buditelský a nepřesáhly ve svých výtvořech v souhlase s tím úrovně dokumentární; proto hluboko do druhé polovice XIX. věku převládala tematika historická, národopisně mravoličná, drobný realistický genre maloměstský. Realistickému románu a dramatu s psychologickým prohloubením a širším sociálním pozadím se nemohlo dlouho dařiti uprostřed společnosti, která jim neposkytovala zajímavějších modelů a také ani vděčnějšího ohlasu přese všechno úsilí období nerudovského. Zvláště pak se nepodařilo českému, tím méně slovenskému románu vytvořiti typy životní, v nichž jest nastřádána a do obecných obrysů zhuštěna hustá a hutná zkušenost o národní duši. Snad jen typ lidové stařenky, harmonisující rodinu a malosvět kolem sebe teplou moudrostí srdce u Němcové; typ statečné ženy, která potlačením svého štěstí vykoupí muže a utvrdí víru v dobro ve světě u Světlé; typ selského silného křesťana, usilujícího dělností a sebezapřením o království boží na zemi u Holečka; typ mudrce životem zoceleného a sebevýchovou vyjasněného, který mravní hodnoty měšťanské společnosti přenáší do vyšších oblastí u Šmilovského; typ osamělého romantika, věčného cizince v životě, který hyne zároveň tragikou porobeného národa, u Zeyera vyspěly v umění české prósy k platnosti, přesahující význam časový a místní, nehledíme-li ke kondelíkovským a švejkovským typům záporným a přiznáme-li zcela odlišný a český originální způsob řešení, jakým Jirásek neb Nováková epicky doložili účast kolektivní duše lidových zástupů na zbrojním i duchovém díle národních dějin.

Experimentálnímu realismu, který se v českém románě vyznačoval křepkou podnikavostí a hloubavým důmyslem, nepodařilo se plně dospěti k společenské typologii, i když Vilém Mrštík kroužil neúnavně kolem citové problematiky krevnatého studentského jinošství, F. X. Svoboda kolem otázky pravdy a lži, znepokojující až do základů měšťanskou společnost, K. M. Čapek-Chod s bezohlednou urputností kolem tragiky bohémy, nakonec rozdrčené poměry. Jejich mladší druhové a pokračovatelé si uvědomují stále jasněji, že s problematikou musí zachovávat rovnováhu spontánní epičnosti, s mravoličnou malbou pevná výstavba etická, s kultem zajímavé výjimky úsilí o typické lidství, a v tomto duchu román B. Benešové, M. Majerové a Iv. Olbrachtova ze starších a experimentální výbojnost vynalézavě časového K. Čapka i vzdorně protičasového Durycha značí hlavní klady českého přítomného umění výpravného, pokud jeho představitelé souvisí s vývojem před r. 1918, jenž jest mezníkem pro prósu, vyčerpávající tu epicky onde jen diskusně velké děje válečné i legionářské.

Kronikářská dějepravnost a lidová drobnomalba dlouho dusily vlastní dramatický život českých her, konajících uvědomělé dílo buditelské, ač Májovci již usilovali i na divadle o sociální problematiku a o technickou kázeň, a ač Lumírovci také na scéně leželo na srdci snažení o velkou poesii, jaké se podívovali u dramatických tvůrců klasických i romantických, vše s úspěchy pouze prostředními. Psychologičtí a experimentující realisté, kteří se zajímali hlavně o společenské i mravní záhyby společnosti měšťanské, osvědčili prozatím nejvíce dramatického umění, ale oni nedovedli zabrániti tomu, aby historická malba prostředí, libovolná hra obraznosti ve scenických pohádkách, duchaplný experiment občas utopického zbarvení neapanovaly jeviště na úkor typotvorného umění dramatického. I stojí dramatické básnictví v české slovesnosti stále na místě jen podřízeném.

Za to nemůže pozornost neupoutati velký rozvoj kritiky, která opětovně a se zdarem bojovala svůj zápas o samostatnost jak s novinářstvím, tak s exaktní vědou; obě první významné české osobnosti kritické, národně výchovný empirik Neruda a estetický apriorista Durdík, jsou toho výmluvným dokladem. Skoro současně jako krajní protichůdci stavějí Vrchlický a Masaryk literární kritiku do služby nových významných úkolů: Vrchlický důvěrného prožívání umělecké krásy, Masaryk mravně společenské reformy světa. Ve vyšší syntésu spojuje toto dvojí poslání kritiky její silný tvůrce na naší půdě F. X. Šalda, ustavující literárně uměleckou kritiku jako samostatný umělecký druh, který u něho, jeho stoupenců i žáků se stává zároveň estetickým i etickým a sociálním svědomím národní vzdělanosti.

Literatura vědecká nepostupovala a nerozvíjela se na naší půdě ve stejném tempu s krásným písemnictvím; na Slovensku se datuje rozvoj prósy naukové teprve od národního osvobození československého. Nejprve, a to ještě před zrozením českého básnictví, konaly vědecké spisy, psané latinsky neb německy a nesené snahami vlastivědnými, hlavně poslání buditelské vedle úlohy popularisační. Teprve Jungmann se svou školou hájí a také uskutečňuje směle požadavek národní vědy, užívající mateřštiny mimo lidové vzdělání také pro nejvyšší poznatky badavého ducha českého, ale pouze v písemnictví dějepísém, jež se rychle rozšiřuje na různé oblasti kulturní, a v jazykovědě se tu daří rozsáhlejší produkce, jejíž některá díla s pracemi Palackého a Šafaříkovými v čele dosáhnou výše klasické. Písemnictví filosofické skrovné původnosti obsahové i s počátky estetického spisování se tuží vydatně alespoň v terminologii, čehož příkladem jest podnětná osobnost kritického synkretika Jos. Durdíka, kdežto v následující generaci Masaryk, revolucionář v kritice, ve filosofii a posléze v politice, zahajuje dvojí obrat, odváděje české myšlení z německého područí a vytýkáje mu směr spíše praktický než spekulativní. Bohosloví, právníci a lékařství vytvořilo si z důvodů životní praxe hojnou literaturu spíše popularisační než přísně odbornou, a ve vědách biologických dovedl jediný Purkyně publikovati také v mateřštině závažné práce badatelské. Úplné vybudování veškerého písemnictví naukového v národním jazyce se mohlo sice dovolávati Jungmannova programu, průpravných prací v družině kolem Matice české a prvního Slovníka naučného, ale v pravou skutečnost se proměnilo teprve po vrácení Karlovy university, dlouho poněmčené, českému národu, zvláště když nová encyklopedie, Ottův slovník naučný, pojala popularisační úkol vědecký s celou odpovědností, když stvořen orgán pro přísnou kritiku vědeckých prací a když se v České akademii věd a umění dostalo naukovým pracovníkům střediska, ochotného hlavně publikačně. Takto ještě před vznikem Československé republiky, jež přinesla znamenité rozmnožení vysokých škol, soustavnou veřejnou podporu podnikům vědeckým, možnost národní reprezentace za hranicemi, měly všechny naukové obory duchovědy jako obory biologické, skupiny exaktní i technické písemnictví v národním jazyce, jak si toho přál a jak to svým vrstevníkům ukládal Jungmann: učebnice i soustavné příručky,

badatelské monografie i spisy popularisační svorně se řadí vedle sebe a vedle přesnosti věcného podání dbají nejlepší z nich stále uvědoměleji o vytříbenost jazykovou, o správnou určitost v názvosloví, o slohovou vkusnost v podání. Ale některé vědy se pro formální hodnoty, zároveň však také pro naléhavý vztah k ústředním otázkám národní vzdělanosti přimykají těsněji k písemnictví krásnému, honosíce se zvláštními mistry literárního umění, ve filosofii Masaryk, v dějepise Pekař, v jazykovědě Gebauer, v literární historii Vlček jsou tu příklady zvláště názornými. —

„Literární atlas československý“ není jenom rodinným albem osobností, které od samého prahu národního obrození až do znovudobytí samostatnosti státní uskutečňovaly svým individuálním podílem tu duchovních vůdců tu skromných řadových vojáků vývoj a vzestup slovesné kultury ať básnické ať naukové, v knihách a na divadle, v časopisech a v novinách. Jeho cílem jest také ukázati ke zřetelům hromadným a pospolitým. Pohledy do rodišť a působišť spisovatelů s jejich kulturními ústavy i památnými budovami, nadanými silou inspirační, mají ozřejmiti, kterak města a kraje postupně přispívají k vzdělanostnímu dílu, soustředěnému většinou v Praze; zvláštní důraz položen i na kulturní dějiště slovenská, odkud přichází československé vzdělanosti posila dřívě a vydatněji než z uměle poněmčované Moravy; závažný dějinně politický problém vystěhovalecký zobrazen jest obrazovými i textovými doklady z literární české Ameriky.

Osobitá povaha ilustračního díla umožňuje ještě jeden zvláštní pohled do literárního dění, rozloženého do půldruha století, kdy se společenské formy životní proměnily od základu, nejprve zrušením selského poddanství, pak ústupem šlechty z veřejného dění, na to rozpětím stavu měšťanského, posléze emancipací dělnictva, zrovnoprávněním ženy, energickým zrušením výsad rodových a většinou i majetkových — o tom o všem nemluví jenom tvářnost knih, ale i tváře jejich tvůrců a šířitelů; možno pověděti, že právě literární atlas může velmi názorně poučiti o společenské struktuře písemnictví. Důstojné hlavy učených mnichů s pozadím starobylých klášterů, kteří dědictvím Balbínovým vtiskovali svůj ráz osvícenskému písemnictví vědeckému, mizí spolu s podobiznami krasoduchých ochránců literárních snah z duševního jeviště ještě v době předbřeznové; katolické kněžstvo však s profesory stále převládá v tomto období v Čechách, kdežto na Slovensku se s ním dělí o literární a kulturní práci evangelické duchovenstvo a učitelstvo. Profesori universitní, lékaři, důstojníci, vyšší úředníci právní působí ještě jako vzácnost v rušném a na venek přece zakřiknutém táboře literární Čechie před r. 1848; výjimečně se před B. Němcovou kmitne i hlava ženská.

Éra svobodomyšlného a demokratického uvolnění, po němž následovala tak prudká reakce, obráží se také v podobě literární. Místo dosavad převládajících synů selského venkova, objevují se hojněji synové drobného měšťanstva i proletářského lidu a mezi nimi již také typičtí Pražané. K zástupcům učených stavů přibývají volní literáti a novináři, nejednou s bohémským vzezřením, nahrazující dřívejší sebevědomou důstojnost, podobně jako noviny a brožury skrovné a nedbalé úpravy soutěží úspěšně s knihami, pozbývajícemi víc a více prosté a přirozené elegance běžné za obrození. Rychle přibývá v literatuře ženských hlav, jejichž účast jest stále i v jakosti i ve výraznosti důležitější; demokratisace písemnictví v duchu osvíceného měšťanstva se dokonává, jak patrně i z podobizen spisovatelů a spisovatelek. Milují vybranou důstojnost, která se někdy stylisuje až do vznešenosti a jindy zdůrazňuje jakési divadelní geniálnictví zbytkem ze staré bohémy. Hledají si sourodé výtvarníky, aby v elegantním prostředí, zároveň však s fysiognomickým zachycením duševní vážnosti zachovali jejich podobu i postoje budoucnosti, již, pevně přesvědčení o významu umělce ve společnosti, plně důvěřují. Současně zdokonalená technika fotografická umožňuje nejen mnohost, ale také věrnost a důvěrnost obrazových dokumentů. Jsou to léta devadesátá, kdy ještě silněji než za období Máje počet spisovatelů a novinářů rozmnoží a jednotnost podoby i životné kultury měšťanské ruší příchozí zdola, hrdí na svůj původ a své stavovské příslušenství, což souvisí přirozeně s rozmachem socialismu a se stavovsko-politickým osamostatněním zemědělců, kdežto naopak i zástupci zámožných tříd, dřívě jazykově i politicky neúčastných národního života, se objeví v českém písemnictví, byť sporadicky, za to však se zvýšenými znalostmi společenských poměrů i za hranicemi. Učenecký stav, rozmnožený o značnou četnu popularisátorů, doplňuje neztenčené řady učitelů různých stupňů, kteří se zaslouží o pedagogické písemnictví i o literaturu pro mládež.

Ve všech svých vrstvách se účastní národ československý slovesného dění, literární myšlenky a slohového úsilí skrze své zástupce ještě před historickou chvílí, kdy se jednomyslně rozhodne podstoupiti doma i na bojištích za hranicemi svůj osvobozovací boj, jehož politickým výsledkem bylo ustavení Československé republiky. Vznikla společným snažením všech tříd, všech krajů a všech kmenů a všem dává stále nové úkoly, žádajíc sice po nich stále nové oběti, poskytujíc jim však stále nové možnosti rozvoje. Hledíce do neurčité, ale veliké budoucnosti svého národa až exaltovaně milovaného, bezpečili se dva mohutní čeští básníci národního citu: „dost v zemi železa na dobré meče, i v krvi železo“ a „boj teprve nám nastává“. Jejich jména oddělena od sebe prostorem dvou generací, ale spiata jednotou ústředního úsilí, jsou důkazem, že první z bojů, boj o duchovní obsah národa československého a o jeho důstojné vyjádření, byl vybojován vítězně: vybojovala jej průběhem půldruhého století naše literatura. Hlavy jeho vůdců a účastníků, památky a doklady jeho duchových bitev, dějiště a prostředí zápasu zachycuje slovem i obrazem tato kniha.

Arne Novák